

ՍՈՒՄԱԿՅԻԹԻ ՋԱՐԴԵՐԻ ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏՈՒՄԸ*

ՉՏԴ 94 (479.25)

DOI: 10.52063/25792652-2021.3-72

ՆԱՐԵԿ ՇԱՐԱՖՅԱՆ

Չայոց ցեղասպանության թանգարանի ինստիտուտի ասպիրանտ,
ք. Երևան, Չայաստանի Չանրապետություն
sharafyan96@gmail.com

Սույն հոդվածի նպատակը 1988 թվականի փետրվարի 27-ից 29-ն ընկած ժամանակահատվածում Խորհրդային Ադրբեջանի Սումգայիթ քաղաքում հայերի դեմ տեղի ունեցած զանգվածային բռնությունների, այդ թվում՝ սպանությունների ու խոշտանգումների նախապատրաստման փուլի վերաբերյալ փաստերի ու տվյալների վերլուծությունն է:

Աշխատանքի խնդիրը Սումգայիթի ջարդերի նախապատրաստման ուղղված գործողությունների վերլուծության միջոցով զանգվածային բռնությունների կազմակերպված և համակարգված լինելը հիմնավորելն է:

Աշխատանքը շարադրված է փաստերի համադիր քննությամբ, պատմաքննական վերլուծության սկզբունքների կիրառմամբ:

Կատարված ուսումնասիրության արդյունքում կարելի է պնդել, որ Սումգայիթ քաղաքում 1988 թվականի փետրվարի 27-ից 29-ն ընկած ժամանակահատվածում հայերի հետապնդումները, սպանությունները, ֆիզիկական ու հոգեբանական բնույթի բռնությունները եղել են հստակ նախապատրաստված: Դրանք ունեցել են կազմակերպված բնույթ: Բազմաթիվ են ապացույցները, որոնք վկայում են ջարդարարների գործողությունների ծրագրված և համաձայնեցված լինելու, հայերի նկատմամբ արհեստական եղանակներով Էթնիկ ատելության սերմանման, քաղաքի հայ ազգաբնակչության մասին տվյալների համակարգված հավաքագրման, հանցագործների կողմից որպես զենք օգտագործված իրերի՝ հատուկ այդ նպատակով պատրաստված լինելու մասին:

Հիմնաբառեր՝ Սումգայիթ, Ադրբեջան, Էթնիկ խտրականություն, զանգվածային բռնություն, հայերի ջարդեր, Արցախ, Կատուսև:

Նախաբան

1988 թվականի փետրվարի 27-ից 29-ն ընկած ժամանակահատվածում Խորհրդային Ադրբեջանի Սումգայիթ* քաղաքում, որը գտնվում է Բաքվից մոտ 30 կմ հեռավորության վրա, ազգությամբ հայ բնակչության նկատմամբ տեղի ունեցան զանգվածային բռնություններ: Նշված իրողության վերաբերյալ առկա են դեռևս ողջ ակնատեսների բազմաթիվ վկայություններ, միջազգային կառույցների ղեկույցներ և դատապարտող հայտարարություններ, պաշտոնական փաստաթղթեր, դատական գործերի կյուրեր ու դատավճիռներ:

* Յոդվածը ներկայացվել է 22.11.2021թ., գրախոսվել՝ 27.11.2021թ., տպագրության ընդունվել է՝ 25.12.2021թ.:

* 1980-ական թվականների Սումգայիթը հաճախ անվանվում էր ԽՍՀՄ օրինակելի քաղաք՝ իբրև թե իր բազմազգության և արդյունաբերական արտադրությունների համար: Զաղաքի բնակչությունը կազմում էր մոտ 250 հազար, որից մոտ 18 հազարը հայեր էին: ՏԷՍ Кривопусков В. В. Мятёжный Карабах. Из дневника офицера МВД СССР. Издание второе, дополненное, М., Голос-Пресс, 2007, с. 384.

ինչպես ԽՍՀՄ գործադիր և դատական իշխանությունների, այնպես էլ տարբեր ուսումնասիրողների և քաղաքական գործիչների կողմից Սումգայիթում տեղի ունեցած իրադարձությունները հաճախ դիտարկվում են որպես առանձին ցավալի դրվագներ՝ առանց տեղի ունեցածի պատճառահետևանքային կապերի և կազմակերպվածության վերաբերյալ մի շարք ապացույցների խորը վերլուծության:

Սույն հոդվածով փորձ է կատարվում ամփոփել սումգայիթյան ջարդերի (հայտնի է նաև որպես «Սումգայիթի պոգրոմ») նախապատրաստված լինելու վերաբերյալ առկա ապացույցները՝ հետազայում ուսումնասիրողների կողմից առավել ամբողջական ու համակողմանի պատմական ու իրավական վերլուծության կատարմանն օժանդակելու նպատակով:

Յենց Սումգայիթում հայերի զանգվածային ջարդերը կազմակերպելու հանգամանքները հասկանալու համար կարևոր է նշել, որ քաղաքի բնակչության միջին տարիքը 25 էր, և յուրաքանչյուր հինգ բնակչից մեկը նախկինում ունեցել էր դատվածություն: 1981-ից 1988 թվականներին ավելի քան երկու հազար ազատված բանտարկյալներ այն համարում էին իրենց տունը: Երեխաների մահացության տոկոսը քաղաքում այնքան բարձր էր, որ քաղաքում ստեղծվել էր երեխաների հատուկ գերեզմանատուն, արդյունաբերությունը քաղաքին հասցնում էր բնապահպանական մեծ վնասներ, իսկ սոցիալական բնակարանաշինության առաջարկը չէր համապատասխանում կտրուկ աճող պահանջարկին՝ կապված բնակչության թվի էքսպոնենտալ աճի հետ (de Waal 33):

Ջարդերի նախապատրաստման եղանակները

Դեռևս 1988 թվականի փետրվարի 14-ին, երբ Ստեփանակերտում անցկացվեց առաջին հավաքը, մարզային կուսակցական կազմակերպության բյուրոյի նիստին Ադրբեյջանի ԽՍՀ Կոմունիստական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի բաժնի վարիչ Ասադովը հայտարարեց, որ «հարյուր հազար ադրբեյջանցիներ պատրաստ են ցանկացած պահի ներխուժել Ղարաբաղ և իրականացնել ջարդեր» (Василевский):

Տարօրինակ «զուգահեռությամբ» հետազայում տեղի ունեցած իրադարձությունները, անվերահսկելի լինելով հանդերձ, ունեցել են բավականին համակարգված բնույթ: Ստորև կներկայացվեն ջարդերի նախապատրաստման վերաբերյալ փաստեր, որոնք օբյեկտիվ ուսումնասիրողի մոտ առաջացնում են Սումգայիթում հայերի ջարդերի՝ կազմակերպված ու համակարգված լինելու մասին ողջամիտ կասկած:

1. Կեղծ տեղեկությունների տարածում

Ջարդերից առաջ և դրանց ամբողջ ընթացքում Սումգայիթ քաղաքում տարածվել են լուրեր Հայաստանի ԽՍՀ տարածքում գտնվող Կապան քաղաքում և Լեռնային Ղարաբաղում ադրբեյջանցիների նկատմամբ ազգային հիմքով իրականացվող հետապնդումների ու դաժանությունների վերաբերյալ: Այդ լուրերը հիմնականում տարածել են Կապանից եկած «փախստականների»¹ միջոցով, որոնց ներկայացրած տեղեկությունները հիմնականում եղել են կեղծ: Կեղծ տեղեկությունների տարածման վերաբերյալ վկայությունները բազում են: Այդպիսի ընդամենը մի քանի օրինակներ ներկայացնենք ստորև:

- 1) Սումգայիթի իրապարակում իրականացվող հավաքի ժամանակ մի անձ հիստերիայի մեջ հավաքի մասնակիցներին հայտնել է Հայաստանում սպանված իր ընտանիքի վերաբերյալ տեղեկություններ: Իրավապահ

¹ «Փախստականներ» եզրույթն օգտագործված է չակերտներով, քանի որ վերջիններիս կողմից ներկայացված ագիտացիոն, ուղղորդված և հիմնականում կեղծ տեղեկությունները բավարար հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ այդ անձինք չեն հանդիսացել ուղղակի փախստականներ, այլ ընդամենը ներկայացվել են որպես այդպիսիք:

մարմինները հետագայում պարզել են, որ նշված անձը երբևէ չի հանդիսացել Կապանի խաղաղ բնակիչ, չի ունեցել ընտանիք, բնակության վայր, սակայն եղել է կրկնահանցագործ (Кулиш и Меликов):

- 2) Սոււմգայիթի ջարդերի վկա Ալիև Ի.Ի.-ի քրեական գործի շրջանակներում հաստատվել է, որ փետրվարի 29-ին ավտոկայարանի մոտ տեսել է իր համադասարանցի Ահմեդով Ահմեդին, որ բարձրախոսով գոռալիս է եղել. «Գնացե՛ք 41ա թաղամաս, այնտեղ շատ են հայերը, նրանցից պետք է վրեժ լուծել Լեռնային Ղարաբաղում սպանված մեր մայրերի, քույրերի համար», որից հետո նրա հետևից է գնացել մոտ 60-70 մարդուց բաղկացած ջարդարարների խումբ (Григорян 13):
- 3) Ահմեդովի գործով մեկ այլ վկա՝ Չարբալիև Դ.Ս.-ն, նշել է, որ փետրվարի 29-ի իրադարձությունների ժամանակ տեսել է՝ ինչպես է նույն Ահմեդովը բարձրախոսով պնդում, որ դրան նախորդող օրը քաղաք է եկել մի վագոն՝ լցված ազգությամբ ադրբեջանցիների կտրված ձեռքերով ու գլուխներով, ինչի համար պետք է հայերից վրեժխնդիր լինել (Григорян 14): Ադրբեջանցիների դիակներով լցված վագոնի վերաբերյալ բարձրախոսով հայտարարությունները հաստատել է նաև գործով վկա Ռախիմով Ա. Ա.-ն (Григорян 41): Հայերի կողմից ադրբեջանցի խաղաղ բնակչության սպանությունների վերաբերյալ հրապարակայնորեն տեղեկություններ ներկայացնելու մասին գրեթե նույնական վկայություններ է տվել մեկ այլ գործով քրեական հետապնդման ենթարկվող Ալիև Ի.Գ.-ն (Григорян 33):

Վկաների պնդմամբ՝ նշված հայտարարություններին հաջորդել են հայերի նոր ջարդեր:

- 4) Գործով վկա Մելիքով Մ.-ն պատմել է՝ ինչպես է լսել բարձրախոսով հայտարարություններ այն մասին, որ ադրբեջանցի կանանց Հայաստանում սպանում են, ինչի համար պետք է հայերին սպանել Ադրբեջանում: Սպանություններից որոշներից հետո ջարդարարները մտել են այն ադրբեջանցիների բնակարանները, որտեղ մինչ հայտնաբերվելը թաքնված են եղել հայեր և ներողություն խնդրել «անհանգստացնելու» համար՝ պնդելով, որ Հայաստանում սպանում են իրենց մայրերին ու քույրերին (Григорян 31):
- 5) Սոււմգայիթի ջարդերի առնչությամբ քննված Մեխդիևի, Ռզակի և Տուրաբիևի գործով Վորոնեժի մարզային դատարանը հաստատված է համարել այն հանգամանքը, որ Մեխդիևը 1988թ.-ի փետրվարի 28-ին, հավաքելով բազմաթիվ տեղացի, ազգությամբ ադրբեջանցի անձանց, իրականացրել է բանավոր ագիտացիա և քարոզչություն՝ որպես հատուկ նպատակ հետապնդելով հայերի նկատմամբ ազգային թշնամության հարուցումը: Դատարանը հաստատված է համարել, որ վերջինիս պնդումները Հայաստանի ՀԽՍ-ում ազգությամբ ադրբեջանցիներին ստորացնելու, ֆիզիկական բռնությունների ենթարկելու, տեղահանելու, սպանելու, կանանց բռնաբարելու վերաբերյալ եղել են «գրպարտող» (Ն.Շ. այսինքն՝ կեղծ տեղեկություններ) (Приговор Воронежского областного суда по делу Мехдиева, Рзаева, Турабиева):

Վերոնշյալից ակնհայտ է, որ հայերի նկատմամբ ազգային բնույթ ունեցող թշնամանք առաջացնելու նպատակով Սոււմգայիթ քաղաքում տարածվել են կեղծ տեղեկություններ հայերի կողմից իրականացվող անմարդկային գործողությունների վերաբերյալ: Դժվար է բացատրել նաև այդ տեղեկությունների տարածող անձանց գործողությունների կազմակերպվածության աստիճանը: Մասնավորապես ներկայացված փաստերից բխում է, որ տարբեր անձինք ժամանակային գրեթե նույն միջակայքում նույն քաղաքում տարածել են ակնհայտ կեղծ բնույթի տեղեկություններ, որոնք բոլորը ուղղված են եղել միևնույն նպատակին՝ առաջացնել հայերի նկատմամբ ատելություն, իսկ տարբեր անձանց կողմից տարածված տեղեկությունները հաճախ

եղել են բովանդակությամբ համապատասխանեցված կամ նույնական (օրինակ՝ Ահմեդովի և Մեխրիևի կողմից):

2. Ցուցակների կազմում

Կան ապացույցներ, որոնք վկայում են, որ դեռևս Սումգայիթում տեղի ունեցած ցույցերից առաջ քաղաքի հայ բնակչության վերաբերյալ կազմակերպված եղանակով հավաքագրվել են տվյալներ:

Առկա են վկայություններ այն մասին, որ քաղաքային կուսակցության կոմիտեն որոշ տևալին կառավարչություններից, համատիրություններից պահանջել է հայերի բնակչության վայրերի ցուցակներ մարդահամարի իրականացման պատրվակով: Միաժամանակ ընտրությունների ցուցակներ կազմելու պատրվակով հայերի բնակչության վայրեր են այցելել կասկածելի անձինք և ցուցակագրել այնտեղ բնակվող բոլոր անձանց. հետագայում պարզվել է, որ այդպիսի «ընտրությունների ցուցակներ» կազմվել են միայն հայ բնակիչների համար և ոչ աղբյուրացի: Քաղաքային գործադիր կոմիտեին փոխանցելու նպատակով մասնագիտական կրթության վարչության կողմից կազմվել են արհեստագործական ուսումնարաններում աշխատող հայերի ցուցակներ (Сумгаит... Геноцид... Гласность 18):

Դատական գործի շրջանակներում Սուրադով Ջ. Ի.-ի կողմից տրված ցուցմունքի համաձայն՝ Սումգայիթում զինված ջարդարարները գործել են օպերատիվ և անհայտ եղանակով շատ արագ կարողացել են հայտնաբերել բոլոր հայերի բնակարանները (Мелик-Шахназаров 180):

Մեկ այլ վկա Իյասով Մ. Վ.-ի պնդմամբ ջարդարարները նախօրոք իմացել են հայերի հասցեները, քանի որ նրանց անսխալ եղանակով հաջողվել է հայտնաբերել դրանք: Հարցին, թե այդ դեպքում ինչու էին ջարդարարները բարձրախոսով բնակիչներին հարցնում հայերի հասցեները, վկան պատասխանել է, որ իր կարծիքով դա հոգեբանական ճնշման ձև էր (Мелик-Шахназаров 192): Տեյուբովայի ցուցմունքն էլ ավելի հավանական է դարձնում վերոնշյալ ենթադրությունը: Չնայած այն հանգամանքին, որ ոչ հայ բնակիչները հայտնում էին կոնկրետ շենքերը հայերով բնակեցված չինելու մասին, միևնույնն է, ջարդարարները անսխալ գտել են այդ շենքերում հայերի բնակարանները (Мелик-Шахназаров 192):

Իյասովի՝ արդեն մեջբերված ցուցմունքում վերջինս նշել է, որ իր տպավորությամբ՝ ջարդերը եղել են նախապես ծրագրված, զենքերը՝ նախապես պատրաստված, քարերը՝ բերված, իսկ հայերի հասցեները՝ նախապես պարզված (Григорян 49):

3. Անհրաժեշտ միջոցների պատրաստում և բաժանում

Սումգայիթում ապրող ու աշխատող հայերը վկայել են քաղաքի գործարաններում մինչև ջարդերը դրանց համար նախատեսված զենքերի արտադրման մասին, այդ թվում՝ ոչ խոհարարական բնույթի կացիններ, երկաթե ձողեր, դանակներ և այլն (Василевский): Սպանության այդ գործիքները պատրաստվել են քաղաքի խողովակաշարերի գործարաններում (Марукян 283): Այս հանգամանքը հաստատվել է նաև «Սումգայիթի կոմունիստ» պարբերականի՝ 1988թ. մայիսի 13-ի թիվ 57 համարում հրապարակված հոդվածում, համաձայն որի՝ Սումգայիթի քաղաքային կոմիտեի բյուրոն մայիսի 10-ին դատապարտել է Աղբյուրացի խողովակաշարերի գործարանի ղեկավարությանն այն բանի համար, որ ծանր իրադրության օրերին գործարանում պատրաստվել են կացիններ, դանակներ և այլ պարագաներ, որոնք կարող էին օգտագործվել խուլիգանական տարրերի կողմից:

Սումգայիթ քաղաքի բնակիչ Մուսայեյյան Յուրիի վկայությունում նշվում է, որ ինքը տեսել է՝ ինչպես են Նարիմանով փողոցում քաղաքային կոմիտեի մտակալքում, մեքենայից բեռնաթափում ինչ-որ տուփեր, որոնք տեղափոխում էին դեպի սինթետիկ կաուչուկի արտադրական ասոցիացիայի մշակույթի տուն: Տուփերում Մուսայեյյանը

նկատել է օղու շշեր, իսկ մեքենայի մոտ տեսել է թմրանյութեր բաժանող մի անձի (Шахмурадян 160): Բեռնատար մեքենաներից ուղղակիորեն ցուցարարներին ոգելից խմիչքների ու հոգեներգործուն կյուրերի բաժանման մասին առկա են այլ տվյալներ ևս (Марукян 281):

Կերիմովի գործով դատավճռով դատարանը հաստատված է համարել, որ վերջինս իր տիրապետության ներքո գտնվող մեքենայով ուղևորվել է «Ստալկոնստրուկցիա» և «Երկաթբետոնե կոնստրուկցիաներ» գործարաններ, մեքենան լցրել մետաղական ձողերով և դրանք բերել 41ա թաղամաս՝ ջարդարարներին բաժանելու նպատակով: Մանսայան Ժ. Ա.-ի վկայության համաձայն՝ ջարդերի ընթացքում բաժանվել է 4 տոննա բենզին՝ կես լիտրանոց շշերով, ընդհանուր՝ 8 հազար շիշ, որը պետք էր լցնել և բաժանել: Իսկ Բեկնազարյան Բ.-ն հայտնել է, որ ջարդերից 2-3 օր առաջ քաղաք են բերվել քարերով բեռնված մեքենաներ, որոնք բեռնաթափվել են ավտոկայարանի մոտ, իսկ մետաղե ձողերը բերվել են պետական ծառայողական մեքենայով խողովակաշարերի գործարանից (Сумгаит... Геноцид... Гласность 27-28): Մետաղե ձողերի նույն չափի և մեծ հավանականությամբ հենց ջարդերի իրականացման համար պատրաստված լինելու մասին նշել է նաև վկա Վեդյան Կ. Ա.-ն (Мелик-Шахназаров 198):

Դեպքերի ականատես Գուլիև Ս. Մ.-ի կողմից նշվել է, որ դեպքերը չէին կարող նախապատրաստված լինել մեկ օրում, քանի որ քաղաք են բերված եղել սալաքարեր, իսկ ջարդարարներն ունեցել են նույն երկարությամբ երկաթե ձողեր, որոնք կարծես պատրաստված լինեին հենց ջարդերի իրականացման նպատակով (Григорян 46): Վկա Իլյասովը ևս նշել է քաղաք բերված հատուկ սալկաքարերի մասին (Мелик-Шахназаров 198):

Բավականին հետաքրքրական ցուցմունք է տվել Սումգայիթ քաղաքի կապի կենտրոնի ղեկավար Օմարով Մ.-ն: Վերջինս, ի թիվս այլ կարևոր տեղեկությունների, հայտնել է, որ փետրվարի 27-ին իրեն կանչել են քաղաքային կոմիտե, որտեղ քաղաքի քաղաքացիական խառնուրդի և կուսակցության քաղկոմի երկրորդ քարտուղար Բայրամովը հանձնարարել են հրապարակում տեղադրել բարձրախոսներ՝ ցույցերի իրականացման համար. բարձրախոսները փաստացի տեղադրվել են փետրվարի 28-ին (Ն.Շ. այսինքն՝ ջարդերի մեկնարկի հաջորդ օրը) (Мелик-Шахназаров 192):

4. Վերջին կաթիլը. Կատուսևի հայտարարությունը

Վերոշարադրյալ հանգամանքներն իրենց ամբողջության մեջ 1988 թվականի փետրվար ամսին հանգեցրել էին Սումգայիթում պայթյունավտանգ իրավիճակի՝ հիմնված հայերի նկատմամբ էթնիկ բնույթ ունեցող ատելության վրա: Աղրբեջանում առկա էր միջէթնիկ բախումների մեծ վտանգ:

Յենց այսպիսի հանգամանքներում 1988 թվականի փետրվարի 27-ին Կենտրոնական հեռուստատեսության և Բաքվի ռադիոյով ելույթ է ունեցել ԽՍՀՄ գլխավոր դատախազի տեղակալ Կատուսև Ա.Ֆ.-ն: Նշված հեռարձակման ընթացքում պատասխանելով Լեռնային Ղարաբաղում իրադրության վերաբերյալ հարցին՝ Կատուսևը նշել է փետրվարի 22-ին Ասկերան բնակավայրի մերձակայքում հայերի ու աղրբեջանցիների միջև տեղի ունեցած բախման ժամանակ ազգությամբ աղրբեջանցի երկու անձանց սպանության մասին՝ ընդգծելով զոհերի երիտասարդ տարիքը (Baku Radio): Չնայած այն հանգամանքին, որ հետագայում պարզվել է, որ սպանություններից առնվազն մեկը կատարվել է ազգությամբ աղրբեջանցի ոստիկանի կողմից (Мемориал), միևնույն է, հայտարարության հետևանքները եղել են աղետալի:

Առկա են նշված հայտարարության վերաբերյալ մի շարք վերլուծություններ և տարատեսակ գնահատականներ: Մի բան հստակ է. հայտարարությունն ունեցել է որոշիչ նշանակություն հայերի կողմից իրականացվող դաժանությունների վերաբերյալ՝ աղրբեջանցիների շրջանակում տարածված և սույն աշխատանքում

ներկայացված կեղծ տեղեկությունների «հաստատման» համար, ինչն էլ նոր թափ է հաղորդել թե՛ Սումգայիթի ցույցերին և թե՛ հետագա ջարդերին:

Եզրակացություն

Սույն հոդվածի շրջանակներում կատարված ուսումնասիրության արդյունքում ակնհայտ է դառնում, որ Սումգայիթ քաղաքում 1988 թվականի փետրվարի 27-ից 29-ն ընկած ժամանակահատվածում հայերի հետապնդումները, սպանությունները, ֆիզիկական ու հոգեբանական բնույթի բռնությունները եղել են հստակ նախապատրաստված: Դրանք ունեցել են ոչ միայն զանգվածային, այլև կազմակերպված բնույթ: Մասնավորապես՝ բազմաթիվ են ապացույցները, որոնք վկայում են ջարդարարների գործողությունների՝ ծրագրված ու համաձայնեցված լինելու, հայերի նկատմամբ արհեստական եղանակներով էթնիկ ատելության սերմանման, քաղաքի հայ ազգաբնակչության մասին տվյալների համակարգված հավաքագրման, հանցագործների կողմից որպես զենք օգտագործված իրերի՝ հատուկ այդ նպատակով պատրաստված լինելու մասին:

Օգտագործած գրականություն

1. de Waal, Thomas. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York, NYU, 2013.
2. Василевский, Александр. Туча в горах. Аврора, 1988, № 10, стр. 9-18.
3. Григорян, Марина. Сумгаит: Говорят свидетели-азербайджанцы. Ереван, Центр общественных связей и информации, 2018.
4. Кулиш О., Меликов Д. Черным семенам не прорасти. Социалистическая индустрия, 27 марта 1988 г..
5. Марукян, Армен. Правовые аспекты проявления геноцида армян на территории Азербайджана в 1988-1990 гг. на примере Сумгаита. ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի հրատ. «Հայոց պատմության հարցեր», Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2008, N 9:
6. Мелик-Шахназаров, Арсен. Нагорный Карабах: Хроники ненависти, Минск, «Современная школа», 2011.
7. Улубабян, Грайр и др., Сумгаит... Геноцид... Гласность?, Ереван, ГУШАМАТЯН, 1989.
8. Шахмурадян, Самвел. Сумгаитская трагедия в свидетельствах очевидцев, КНИГА ПЕРВАЯ. Ереван, 1989.
9. Приговор Воронежского областного суда по делу Мехдиева, Рзаева, Турабиева https://karabakhrecords.info/documents_court_prigovor-voronezhskogo-oblastnogo-su.html. Доступно: 10.08.2021.
10. Baku Radio 1545 GMT (1845 GMT in Baku), 27 February 1988, as transcribed by BBC Monitoring
11. Мемориал, Архивная копия от 5 марта 2012 на Wayback Machine <http://web.archive.org/web/20140715000954/http://www.peeep.us/466fa495>. Доступно: 10.08.2021.

Works Cited

1. De Waal, Thomas. Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War. New York, NYU, 2013.
2. Vasilevskij, Aleksandr. Tucha v gorah. Avrora, [A Cloud in the Mountains. Aurora] 1988, № 10, str. 9-18.

3. Grigorjan, Marina. Sumgait: Govorjat svideteli-azerbajdzhancy. Erevan, Centr obshhestvennyh svyazej i informacii, [The Witnesses are Azerbaijanis. Yerevan, Center for Public Relations and Information] 2018.

4. Kulish O., Melikov D. Chernym semenam ne prorasti. Socialisticheskaja industrija, 27 marta 1988 g. [Black Seeds will not Germinate. Socialist Industry, March 27, 1988].

5. Marukjan, Armen. Pravovye aspekty projavlenija genocida armjan na territorii Azerbajdzhana v 1988-1990 gg. na primere Sumgaita. HH GAA Patmut'yan instituti hrat. «Hayoc patmut'yan harcer», Gitakan hodvac'neri jhoghovac'u, [Legal aspects of the Armenian Genocide on the territory of Azerbaijan in 1988-1990 on the example of Sumgait, Publishing House of the Institute of History of the National Academy of Sciences of the Republic of Armenia "Issues of Armenian History", collection of scientific articles] Erevan, 2008, N 9:

6. Melik-Shahnazarov, Arsen. Nagornyj Karabah: Hroniki nenavisti, Minsk, «Sovremennaja shkola» [Chronicles of Hatred, Minsk, "Modern School"], 2011.

7. Ulubabjan, Grajr i dr., Sumgait... Genocid... Glasnost'?, Erevan, GUShAMATJaN, [Sumgait... Genocide... Glasnost?], 1989.

8. Shahmuradjan, Samvel. Sumgaitkaja tragedija v svidetel'stvah ochevidcev, kniga pervaja. [The Sumgait tragedy in the testimonies of eyewitnesses, book one] Erevan, 1989.

9. Prigovor Voronezhskogo oblastnogo suda po delu Mehdieva, Rzaeva, Turabieva [The verdict of the Voronezh Regional Court in the case of Mehdiyev, Rzayev, Turabiev] https://karabakhrecords.info/documents_court_prigovor-voronezhskogo-oblastnogo-su.html. Доступно: 10.08.2021.

10. Baku Radio 1545 GMT (1845 GMT in Baku), 27 February 1988, as transcribed by BBC Monitoring

11. Memorial, Arhivnaja kopija ot 5 marta 2012 [Memorial, Archived copy of March 5, 2012] na Shhayback Machine <http://shheb.archive.org/shheb/20140715000954/http://shhshhshh.peeep.us/466fa495>. Dostupno: 10.08.2021.

THE PREPARATION OF SUMGAI MASSACRES

NAREK SHARAFYAN

*Armenian Genocide Museum-Institute, Ph.D. Student,
Yerevan, Republic of Armenia*

This article aims at analyzing the facts and data on the mass violence including the facts about the preparation phase of murders and tortures against Armenians in the city of Sumgait in Soviet Azerbaijan from February 27th to 29th, 1988.

The objective of the work is to substantiate the organized and coordinated nature of the mass violence through the analysis of actions aimed at preparing for the Sumgait massacres.

The work is written by a combined examination of facts, applying the principles of historical analysis.

Based on the results of the study, it can be asserted that in the period from February 27th to 29th, 1988, the persecution, murders, physical and psychological violence against Armenians in the city of Sumgait were thoroughly prepared. The massacres had organized nature. There is a lot of evidence proving that the actions of

the slaughterers, the sowing of artificial hatred against Armenians, the systematic collection of data on the Armenian population of the city were planned and coordinated and the items used by criminals as weapons were prepared for that very purpose.

Keywords: *Sumgait (Sumqayit), Azerbaijan, ethnic discrimination, mass violence, Armenian pogroms, Artsakh, Katusev.*

ПОДГОТОВКА К СУМГАИТСКОЙ РЕЗНЕ

НАРЕК ШАРАФЯН

*аспирант Музея-института Геноцида армян,
г.Ереван, Республика Армения*

Данная работа направлена на анализ фактов и данных о массовом насилии, включая факты о подготовительной фазе убийств и пыток армян в городе Сумгаит в Советском Азербайджане с 27 по 29 февраля 1988 года.

Целью работы является обоснование факта организованного и скоординированного характера массовых насилий методом анализа действий, направленных на подготовку к сумгаитской резне.

Работа изложена с применением принципов сравнительно-исторического анализа, сопоставительного изучения фактов.

Согласно результатам исследования, преследование, убийства, физическое и психологическое насилие в отношении армян в период с 27 по 29 февраля 1988 года в городе Сумгаит были тщательно подготовлены. Резня имела организованный характер. Имеется множество свидетельств того, что действия палачей, распространение искусственной ненависти в отношении армян, систематический сбор данных об армянском населении города были спланированы и согласованы, и что предметы, используемые преступниками в качестве оружия, были специально изготовлены для этой цели.

Ключевые слова: *Сумгаит, Азербайджан, этническая дискриминация, массовое насилие, армянские погромы, Арцах, Катусев.*